

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ԿԷՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒՆ ՍԱՍԻՆ ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՅԼԵՐԵԱՆ

Փոքր Ասիա՝ Արեւելք—Արեւմուտք առեւտրական ուղիին վրայ, շատ հին ժամանակներէ իվեր ճամբորդներու, միսիոնարներու եւ դիւանագէտներու ուշադրութեան առարկայ եղած է: Նախքան Կեդրոնական Ասիայէն վաչկատուն ցեղերու ներխուժումը, Փոքր Ասիոյ բնիկ ժողովուրդներն էին արեւմտեան նահանգներու եւ Սեւ ծովու ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ՝ յոյները, իսկ արեւելեան շրջանի հիւսիսը՝ հայերը, եւ հարաւը՝ քիւրտերն ու ասորիները:

ԺԱ. դարուն, երբ Կեդրոնական Ասիայէն թուրք վաչկատուն ցեղերու դէպի Փոքր Ասիա արշաւանքը սկսաւ, եւ եկուորները հետզհետէ սկսան տեղաւորւիլ ու տիրապետել, բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ընկերային եւ մշակութային զարգացումի թափը նախ կասեցաւ, ապա երբ նորեկները սկսան մահմետական կրօնքին թելադրած բոլոր խստութիւններով ճնշել, ան բոլորովին դադրեցաւ: ԺԶ. դարու սկիզբին, բովանդակ Փոքր Ասիան արդէն Օսմանեան տէրութեան տիրապետութեան ենթարկուած էր: ԺԶ. դարէն մինչեւ ԺԸ. դարու վերջերը, գորս «խաւար» դարեր կը կոչենք, անհրաժեշտ չափով դեռ չեն ուսումնասիրուած: Միսիոնարներու եւ ճամբորդներու հրատարակած վկայութիւններու կողքին, (որոնց պատմական արժէքը կարելի չէ նսեմացնել), կան տակաւին պետութիւններու եւ միսիոնարական կազմակերպութիւններու դիւաններու մէջ պահուած անհամար վկայութիւններ, որոնք լոյս կը սփռեն Հայկական բարձրաւանդակի երբեմնի շէն ու բարգաւաճ գաւառներու ոչ նախանձելի վիճակին վրայ: Հոն, ԺԹ. դարու սկիզբին, անցեալի փառքէն նշոյլ մը անգամ չէր մնացած¹:

Արեւմուտքի անդրծովեան գաղթավայրեր ունեցող երեք մեծ տէրութիւնները՝ Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Հոլանտան, Ծայրագոյն Արեւելքի հետ իրենց ունեցած առեւտրական շահաբեր յարաբերութիւններուն պատճառով, ԺԶ. դարու կէսէն սկսեալ արդէն Փոքր Ասիոյ քանի մը գլխաւոր քաղաքներուն կամ նաւահանգիստներուն մէջ հիւպատոսարաններ բացած էին, ինչպէս՝ Չմիւռնիոյ, Հայէպի եւ Ալեքսանտրէթի մէջ: ԺԶ. դարուն դեռ գոյութիւն չունէր Սուէզի ջրանցքը եւ Եւրոպայէն Հարաւային Ափրիկէի Բարեյուսոյ հրուանդանի ճամբով դէպի Հնդկաստան նաւարկումն ալ թէ՛ երկար կը տեւէր եւ թէ՛ օդերեւութարանական պատճառներով վտանգաւոր էր: Հետեւաբար, արեւելք—արեւմուտք առեւտրական ուղին՝ կա՛մ Պոլիս—էրզրում—Պարսկաստան եւ կա՛մ Պո-

լիս—Հարլէպ—Պաղտատ—Պասրա ճամբէն, կարաւաններով կ'անցնէր: Արեւմտեան տէրութիւններու համար Արեւմտահայաստանի գաւառները մինչեւ ԺԸ դարու վերջերը լոկ առեւտրական հաղորդակցութեան կայաններու հանգամանքը կը ներկայացնէին: Ֆրանսայի կայսր Նափոլէոն Ա. Պոնափարթը (1769—1821) առաջինը եղաւ, որ Բրիտանիոյ եւ Ռուսաստանի դէմ տարած իր պայքարի յաղողութեան համար Արեւմտահայաստանի գաւառներու ռազմագիտական դրութեանն օգտուելի ծրագրեց: Իրեն պիտի օժանդակէին նաեւ հայերը:

1828—1829ի ռուս—թրքական պատերազմէն ետք, երբ Ռուսաստանի դէպի Պարսից ծոց եւ Միջերկրական ծով թափանցումի ծրագիրը տեսութեանն էր գործնական փուլի մէջ մտաւ, Արեւմտահայաստանի գաւառներու դիրքին սքաթիլքօի հարցը արեւմտեան մեծ պետութիւններու՝ Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Աւստրիոյ մղձականջը եղաւ: Այս իրողութիւնը մինչեւ մեր օրերը իր անփոփոխ հաստատանքը կը պահէ: Այնուհետեւ արեւմտեան մեծ տէրութիւնները Փոքր Ասիոյ նահանգներու սահմաններուն պաշտպանութեան դերը ստանձնեցին՝ երբեմն նոյնիսկ գէնքի ուժով: Եւրոպական մեծ տէրութիւններու այս հակամարտութեանն օգտուողը միշտ Օսմանեան կայսրութիւնը եղաւ, որ հակառակ իր յետադիմական վարչական կառուցուածքին եւ ոճրապարտ քաղաքականութեան, իր կողքին ունեցաւ արեւմտեան տէրութիւններու աջակցութիւնը՝ ի վնաս իր տիրապետութեան տակ գտնուող քրիստոնեայ ազգերուն: Ազրիանուպոլսոյ դաշնագրէն (1829) յետոյ, Ռուսաստանի կողմասեան քաղաքականութեան զարգացումներուն մօտէն հսկելու համար, արեւմտեան մեծ տէրութիւնները՝ նախ Բրիտանիա եւ յետոյ Ֆրանսա, ապա եւ՝ Աւստրիա, Իտալիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ եւ Գերմանիա, էրզրումի մէջ հիւպատոսարաններ բացին: Անշուշտ Ռուսաստան առաջիններէն էր որ դիւանագիտական իր ներկայութիւնը էրզրումի մէջ հաստատած էր: Դիւանագիտական գործակալներու տեղեկագիրերը այսօր արտակարգ կարեւորութիւն ունին հայ ժողովուրդի՝ իր ընօրրանին մէջ ապրելակերպի պայմաններուն լուսաբանման համար²:

էրզրումի Ֆրանսական հիւպատոսարանը հիմնուեցաւ 1843ի գարնան: Առաջին հիւպատոսը որ նշանակուեցաւ, Թէոտոր Կէօփ, տարիէն քիչ մը աւելի մնաց: Անոր յաջորդեց Հանրի Սուլանժ—Պոտէն (Henri Soulange-Bodin), որ 15 ամիս էրզրումի մէջ պաշտօնավարեց եւ առողջական պատճառներով հրաժարեցաւ: Քիչ ժամանակ ետք ան Մարոք նշանակուեցաւ: Ստորեւ տրուած տեղեկագիրը, գոր լրիւ կը ներկայացնենք, կը պատկանի Սուլանժ—Պոտէնի եւ յղուած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Կիզոյի³: Վաւերագրի թուականն է 1844, այսինքն՝ հազիւ տասնհինգ տարիներ յետոյ այն պատմական օրերէն երբ առաջին անգամ ռուսական յաղթական բանակը Հայկական բարձրաւանդակի գլխաւոր քաղաքը մուտք կը գործէր: Այս տեսակէտով, Սուլանժ—Պոտէնի վկայութիւնը յուժ կարեւոր է: Ան անգամ մը եւս կը հաստատէ թէ շուրջ 70,000 հայեր ռուսական բանակին հետեւելով նախընտրեցին Կովկաս ապաստանիլ: Յստակ է թէ եթէ Օսմանեան իշխանութիւնները արդարասէր վարչութիւն մը հաստատած ըլլային, ոչ ոք իր դարաւոր հայրենիքը, տունը, տեղը ձգելով ցարական կռուավարութեան պաշտպանութիւնը վայելելու համար Կովկաս կը գաղթէր:

Վաւերագիրը հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ նաեւ հայ կաթողիկէ համայնքին մասին: Ըստ Սուլւանժ-Պոտէնի հաւաքած տեղեկութիւններուն, 1828—29ի ուսուցիչական պատերազմէն առաջ անոնց թիւը էր գրուածի մէջ 1600 պէտք է ըլլայ. ասոնց 1300ը զօրավար Փասքելիչի հետեւեցաւ, երբ անոր բանակը Ադրիանուպոլսոյ դաշնագրէն յետոյ էր գրուածին հեռացաւ դէպի Կովկաս: Սուլւանժ-Պոտէն կը հաստատէ թէ այդ թուականներուն Վանի մէջ բնաւ հայ կաթողիկէ չկար, իսկ Պիթլիսի (Բաղէշ) մէջ՝ մէկ ընտանիք: Ըստ նոյն տեղեկագրին, Կարսի եւ Չըլտրրի շրջաններուն մէջ հայ կաթողիկէներուն թիւը աւելի էր քան էր գրուածի մէջ:

Փրանսայի էրզրումի հիւպատոս Սուլւանժ-Պոտէն իր տեղեկագրի առաջին մասը Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցոյ անդամներուն կը յատկացնէ, որոնց schismatique «հերձուած» կ'որակէ: Այս յորջորջումին արմատը անշուշտ Քաղկեդոնի ժողովին (Հոկտեմբեր 451) որոշումներուն մէջ պէտք է փնտռել, երբ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին պարսկական հալածանքի պատճառաւ չէր կրցած մասնակցիլ եւ Բիւզանդիոնի ու Հռոմի եկեղեցիներուն յանգած եզրակացութիւններուն խստիւ հակառակած էր³: Այդ թուականէն յետոյ, Հռոմ եւ Բիւզանդիոն քանիցս փորձեցին Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին իրենց ծիրին մէջ առնել, բայց իւրաքանչիւր անգամուն աւելի վճռական կերպով անոնց նախաձեռնութիւնը մերժուեցաւ⁴: Էջմիածնի Ս. Աթոռը իր սկզբունքին մէջ անդրդուելի մնաց եւ այս պատճառաւ ալ իր հետեւորդները Հռոմի դաւանանքը բաժնող կաթողիկէ հասարակութենէն զանազանուելու համար սովորաբար կաթողիկէ եկեղեցականներու եւ կաթողիկէ դիւանագիտական գործակալներու կողմէ «հերձուած» կոչուեցան: Այս բառին գործածութիւնը շատ աւելի յաճախուէ՛լ կը տեսնուի մանաւանդ երբ Բարձրագոյն Դուռը, Փրանսական կառավարութեան ճնշման տեղի տալով, 1831ին կաթողիկէ դաւանանքին պատկանող քրիստոնեայ օսմանահպատակներուն իբրեւ «անշատ» ազգ կամ «համայնք» ըլլալով գոյութեան իրաւունքը ճանչցաւ: Արդարեւ, այդ թուականէն յետոյ, կաթողիկէ միսիոնարներու Փոքր Ասիոյ գաւառներուն եւ Միջին Արեւելքի այլ երկիրներու մէջ գործունէութիւնը նոր թափ մը ստացաւ տեղացի ոչ-իսլամ ժողովուրդներու մօտ: Օսմանահպատակ ոչ-իսլամ ժողովուրդները մահմետական իշխանութիւններու հարստահարութիւններուն, կեղեքումներուն եւ հալածանքին դէմ Փրանսական կառավարութեան պաշտպանութիւնը վայելելու յոյսով յաճախ դաւանափոխութեան կը դիմէին: Ասոր անհրճելի ապացոյցներէն մին է նաեւ 1862ին Չէյթունի դէմ Ազիզ փաշայի կողմէ կատարուած արշաւանքի ընթացքին Չէյթունի ընակչութեան հայ կաթողիկէ պատրիարք Հասունի մօտ կատարած ձեռնարկը: Անոնք կաթողիկէ կրօնքին յարելու պատրաստակամութիւն կը յայտնեն եթէ Փրանսա իրենց պաշտպանութեան համար Օսմանեան կառավարութեան մօտ միջամտէ եւ յաջողի Չէյթունի ինքնավար վարչաձեւ մը ապահովել⁵: Դիւանագիտական թղթակցութիւններուն ընթացքին յաճախ կարելի է հանդիպիլ նաեւ uni (միացած) կամ non-uni (ոչ-միացած) բառերուն: Uni բառը կը տրուէր ժողովուրդին այն հատուածին որ դաւանափոխ եղած եւ Հռոմի եկեղեցիին յարած էր: Իսկ non-uni կը կոչուէին նոյն ժողովուրդին այն անդամները որոնք իրենց ազգային եկեղեցիի աւանդու-

Թեանց հաւատարիմ մնացած էին:

Քրիստոնէութեան տարածումի միախոնարական գործունէութեան կ'ընկերանար անշուշտ արեւմտեան քրիստոնեայ տէրութիւններու մշակոյթի եւ քաղաքական ազդեցութեան ընդարձակումի ծրագիրը: Այս պատճառաւ է որ, նախորդ դարու 30ական թրուականներէն յետոյ, երբ Արեւմտահայաստանի գաւառները աւետարանական միախոնարներու մեղուաջան գործունէութեան դաշտ եղան, ամերիկեան եւ անգլիական կառավարութիւնները մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուին:

Ինչպէս ծանօթ է, ԺԹ. դարու վերջին տասնամեակին ալ Արեւմտահայաստանը գերմանացի միախոնարներու ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլար: Իսկ Օսմանեան պետութիւնը զիրար խաչաձեւող եւ իրարու հետ քաղաքական թէ տնտեսական մարզերու մէջ մրցակից տէրութիւններու հովանաւորած միախոնարական գործունէութիւնը քաջայերեց նախատեսելով որ անոնց ինքնուրոյն մշակոյթին ենթակայ ոչ—խլամ ժողովուրդներու ազգային միասնականութիւնը կրնայ այս կերպով տկարանալ:

Թէեւ աւետարանական միախոնարներու կողմէ գործունէութեան մասին բաւական լաւ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսած են⁷, բայց որքան որ տեղեակ ենք կաթողիկէ միախոնարներու ԺԹ. դարու Փոքր Ասիոյ մէջ ունեցած գործունէութիւնը դեռ պատշաճ ուսումնասիրութեան առարկայ չէ եղած նկատի առնելով այն այլազան դիւանները որոնք վստահաբար խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը պարունակեն:

Տեղեկագրին մէջ երբ կը տեսնենք թէ հիւպատոսը կը գրէ որ «Քիւրտիստանի եւ նամանաւանդ Մուշի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տիգրանակերտի մէջ հայեր կան», ուրեմն կը թուի, թէ իրեն անծանօթ է որ «Հայաստանի նահանգ» կամ Էրմենիսքան Էյալէթին՝ իբրեւ հայ ժողովուրդի բնօրրան իր անունը մինչեւ Սուլթան Մահմետ Բ-ի գահակալութեան սկիզբը (1809) պաշտօնապէս պահած էր: Օսմանեան տէրութիւնը ոչ մէկ անպատեհութիւն տեսած էր զայն փոխելու, ինչպէս Պուլկարիա՝ պուլկարներու երկիր, Ռումելի՝ յոյներու, Կիւրճիստան՝ վրացիներու կամ Քիւրտիստան՝ քիւրտերու երկիր եւլն⁸: Բայց ԺԹ. դարու սկիզբին երբ ազատագրական շարժումները նոր թափ ստացան, Օսմանեան կայսրութիւնը վերջ տուաւ այդ անուններուն գործածութեան, քանի անոնք շատ կը յիշեցնէին Օսմանեան հպատակ ժողովուրդներուն անցեալը: Օսմանեան տէրութիւնը նախապէս իւրաքանչիւր երկրի մէկ ընդհանուր կառավարիչ կարգած էր: Իսկ երբ իւրաքանչիւր երկիր քանի մը նահանգի բաժնուեցաւ, ապա իւրաքանչիւր նահանգի կառավարիչ նշանակեց: Այսպէս, Էրմենիսքան Էյալէթին չորս նահանգի կամ վիլայէթի բաժնուեցաւ: Ասոնք էին Էրզրում, Խարբերդ, Վան եւ Տիգրանակերտ:

Եթէ նախորդ դարու 40ական թրականներուն, Սուլանթ—Պոտէն Հայկական նահանգները Քիւրտիստան կը կոչէ, պատճառը այն է որ ԺԶ. դարէն յետոյ երբ քիւրտերը սկսան դէպի հիւսիս՝ Էրզրումի շրջանը տեղաւորուիլ, ատով՝ արդէն տեղական իշխանութիւններու հարստահարութեան ենթակայ եղած խաղաղ բնակչութիւնը նոր պատուհաս մը կ'ունենան: Այս պատճառաւ է որ Արեւմտահայաստանի գաւառներէն դէպի արեւմտեան Փոքր Ասիա դանդաղ արտա-

գաղթ մը սկսաւ: Միւս կողմէ, 1828—29ի ռուս—թրքական պատերազմին, ծանօթ է թէ շուրջ 70,000 հայ բնակիչներ կովկաս ապաստանած էին: Հետեւաբար, հայ ժողովուրդը իր իսկ հայրենիքին մէջ իր թուական գերակշռութիւնը կորսնցնել սկսաւ: 1871ին լոյս տեսած Օսմանեան սալմայնէ մը մեզի հետեւեալ վիճակագրական տուեալները կու տայ էրզրումի նահանգի բնակչութեան մասին՝ Հոս նկատի առնուած են միայն արու բնակիչները:

	մահմետական	քրիստոնէայ	ընդհ. գումար
էրզրումի սանճաք	86.901	29.687	116.588
Վանի սանճաք	41.722	39.896	81.618
Կարսի սանճաք	19.580	2.484	22.064
Պայազիտի սանճաք	23.225	5.505	28.730
Զըլտըրի սանճաք	43.189	1.875	45.064
Մուշի սանճաք	47.765	40.104	87.869
էրզինճանի սանճաք	52.251	11.866	64.117
ընդհ. գումար	314.633	131.417	446.050

Վանի նահանգը 1876 Դեկտեմբերին է որ առանձին նահանգի պիտի վերածուէր: Բ. Դուռը քրիստոնէայ բնակչութեան թիւը նահանգին մէջ համեմատաբար նուազ ցոյց տալու համար քրտաբնակ Հեքքիարին Վանին պիտի միացնէր:

Տեղեկագիրը էրզրումի նահանգին եւ առհասարակ հայկական գաւառներու մէջ տիրող մտայնութեան, կղերին տխուր երեւոյթին եւս կ'անդրադառնայ: «Կրօնականը որ ժողովուրդի ծոցէն ելած է,— կը կարդանք,— առհասարակ իրեն տրուած իշխանութիւնը չարաչար կը գործածէ: Իր համայնքին հանդէպ,— ու ապա — այնքան կամայական է՝ որքան՝ հլու հնազանդ թուրք իշխանութիւններու հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ»:

Սուլանթ—Պոտէնի այս եզրակացութիւնը կարգ մը լուսաբանութիւններու կը կարօտի: Պիտի ջանանք հակիրճ տողերու մէջ ամփոփել թէ ինչ էր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ եկեղեցականի մը դերը, դարերու ընթացքին ինչպէս զարգացաւ եւ ժթ. դարու կէսէն յետոյ ինչպիսի փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: Ծանօթ է թէ Օսմանեան տէրութեան օրինագիրքը (մեճէլլէ) ներշնչուած էր Մարգարէին թելադրած կրօնական սկզբունքներուն համաձայն եւ Սուլթանը, իբր խալիֆա, Մարգարէին յաջորդն էր: Մահմետական տէրութեան տիրապետութեան ենթակայ ոչ—իսլամ ժողովուրդները կամ համայնքները նոյնպէս՝ իրենց եկեղեցիով եւ եկեղեցականներով, անջատուած, իւրաքանչիւրը իր պատրիարքին կամ ազգապետին (միլլէթպաշա) շուրջ հաւաքուած էր: Ոչ—իսլամը, որ մահմետականին բաղդատմամբ երկրորդ կարգի ժողովուրդ կը նկատուէր, հաւասար իրաւունքներ չէր վայելեր: Ան իրաւունք չունէր գէնք կրելու նոյնիսկ եթէ իր կեանքը, պատիւը, կամ ստացուածքը ինդրոյ առարկայ ըլլար: Ոչ—իսլամին վկայութիւնը անընդունելի էր երբ իր հակառակորդը Մարգարէին հաւատացող մըն էր: Նոյնիսկ հարիւր քրիստոնէայի վկայութիւն անբաւարար էր դատարանին առաջ մէկ չարագործ մահմետական մը պատժելու համար: Ոչ—իսլամ մը չէր արտօնուած ձի հեծնելու: Ան պարտաւոր էր ճամբայ

տալու երբ իսլամ մը պիտի անցնէր: Մահմետականն էր որ հայրենիքին պաշտպանութիւնը գէնքի ուժով կատարելու պարտականութիւնը ստանձնած էր յանուն կրօնքի պաշտպանութեան, իսկ ոչ—իսլամը 15 տարեկանէն սկսեալ պարտաւոր էր գլխահարկ (impôt de capitation) վճարելու: Իւրաքանչիւր ոչ—իսլամ հասարակութիւն իր եկեղեցիին եւ պատրիարքին հովանիին տակ առանձին ազգութիւն մը կը ներկայացնէր: Պատրիարքը կամ միլլէթպաշըն ազգապետի հանգամանքով կառավարութեան առջեւ իր ժողովուրդին պատասխանատուն էր: Գաւառներու մէջ, պատրիարքներու կողմէ իրրեւ ներկայացուցիչ նշանակուած առաջնորդներն էին որ այս դերը ստանձնած էին: Պատրիարք մը լիազօրուած էր նոյնիսկ իր համայնքէն մէկը աքսորելու: Այս կամայական վարչութիւնը մինչեւ Խրիմի պատերազմը (1854—56) շարունակուեցաւ եւ ի վերջոյ Փարիզի դաշնագրին (30 Մարտ 1856) Գ. յօդուածին տրամադրութիւններուն համաձայն Պոլսոյ հայ համայնքի երեւելի անձնաւորութիւններու պատրաստած Ազգային Սահմանադրութեան Բարձրագոյն Դրան կողմէ վաւերացումով վերջ գտաւ (29 Մարտ 1863 Ն. Տ.): Մինչ այդ, դարերու ընթացքին Փոքր Ասիոյ գաւառներուն մէջ ճնշուած քրիստոնեայ ժողովուրդները, ընդ որս հայերը, իրրեւ նեցուկ միայն իրենց հոգեւոր առաջնորդը ունէին որ տեւոտյն իշխանութիւններու ճնշումներուն, հարստահարութիւններուն եւ մահմետական հասարակութեան թշնամանքին դէմ բողոքելու եւ արդարութիւն պահանջելու իրաւունք իսկ չունէր: Բարձրագոյն Դրան միակ մտահոգութիւնն էր ոչ—իսլամներու համար սահմանուած տարեկան գլխահարկը գանձել. գանձումը առաջնորդարանի ծննդեան արձանագրութիւններուն շնորհիւ կը կատարուէր: Եկեղեցականը ունէ գործադիր ուժ չունենալով, ունէ ապօրինի խնդրի առթիւ Համարձակելով տեղական իշխանութիւններու մօտ բողոքել, յաճախ ակամայ իր պաշտպանեալ ազգակիցին դէմ շարժած կ'ըլլար: Եղան ալ նաեւ, ոչ միայն աշխարհականներ, այլ նոյնիսկ եկեղեցականներ որոնք իրենց անտարբերութեամբ եւ մերթ ալ շահախնդրութեամբ անօգնական ժողովուրդին վիճակը ա'լ աւելի վատթարացուցին: Պերլինի Վեհաժողովի օրերուն, Մայիս 1878ին, Ներսէս Պատրիարքի հարահանգով գաւառները այցելող Պօղոս վրդ. Նաթանեան իր տպաւորութիւնները սապէս կը պատմէ. «... տեսայ Առաջնորդներ, որք իրենց տաղանդը անձնական փառաց' շահուն եւ զուարճութեանց կը գործածէին, եւ ոմանք՝ ալ ժողովուրդը տգիտութեան մէջ մնալ կը փափաքէին, անփոյթ եւ անհոգ գտնուելով իրենց նուիրական կոչման, երբ վիճակի Առաջնորդ մը այս ընթացքի մէջ գտնուի, ժողովուրդը հարստահարութիւնէ կ'ազատի՞ թէ կ'աւելնայ: Ուրեմն այսպիսի Առաջնորդք պատճառ են հարստահարութեանց»¹⁰: Պոլսոյ Մասիս թերթին մէջ գաւառներէ ուղարկուած այսօրինակ թղթակցութիւններու յաճախակի կարելի է հանդիպիլ: Այսուհանդերձ, տարակոյս չկայ թէ Արեւմտահայաստանի գաւառներու հարստահարուած եւ քիւրտ պէկերու քմահաճոյքին ենթակայ անպաշտպան հայ ժողովուրդին համար իր կրօնքը եղաւ իր իրրեւ ազգ գոյութեան խարիսխը:

Սուլանթ—Պոտէն իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ նաեւ թէ էրզրումի, Մուշի, Պիթլիսի եւ Վանի հայերը Ռուբէնեան շառաւիղին կը պատկանին եւ հրեաներէ սերած են: Այս վարկածը շատ հին, նախնադարեան առասպելներէ ծնունդ

կ'առնէ: «Ժողովուրդներու ծագումը,— կը գրէ երեւելի պատմարան Ադոնց,— դարերու խաւարին մէջ կը կորսուի»¹¹: Հայ ժողովուրդի ծագումն ալ անշուշտ բացառութիւն մը պիտի չկազմէր: Ըստ հայ պատմագիրներու նահապետ Մովսէս Խորենացիի, հայ ժողովուրդի ծագումը Քրիստոսէ 22 դարեր առաջ Ջրհեղէն յետոյ կը սկսի, երբ Թորգոմի որդի Հայկ իր բազմաթիւ հետեւորդներով Միջագետքէն Արարատ լեռան ստորոտի դաշտերը կու գայ հաստատուելու¹²: Մինչ այդ, ըստ Աստուածաշունչի, «Հրեաներու Աքքանաց կոչուած թեւին բնօրրանը Հայաստանի Արարատ լեռան մօտ կը գտնուի»¹³: Ժաք Տը Մորկան կը գրէ թէ Մովսէս Խորենացի որ հայ ժողովուրդի ծագումը կ'ուզէ Աստուածաշունչի աւանդութիւններուն հետ հաշտեցնել, առասպելները իբրեւ իրականութիւն կը մեկնարանէ, կ'ուզէ սոյն վարկածները ընդունիլ, մինչդեռ հայերը Պալքաններու շրջանէն Փոքր Ասիա եկած եւ Ուրարտուի թագաւորութեան անկումէն յետոյ Վասպուրականի շրջանը հաստատուած են:

Հայ ժողովուրդի հրեաներու հետ շփումը անշուշտ շատ հին է: Ըստ Փաւստոս Բուզանդի եւ Մովսէս Խորենացիի, Ասորեստանի թագաւոր Նարուգորոնոսոր երբ 586ին (Ք.ա.) Երուսաղէմը գրաւեց, բազմահազար հրեաներ Միջագետք գերեզմարեց. ասոնք յետոյ Հայաստան հաստատուելով իր թէ Բագրատունեաց տոհմին հիմնադիրները եղան¹⁴: Ծանօթ է նաեւ թէ Տիգրան Բ-ի եւ Արշակ Բ-ի օրով ալ բազմահազար գերիներ Տիգրանակերտի շրջանը փոխադրուեցան. ասոնց մէջ կային մեծ թիւով հրեայ ընտանիքներ: Հայաստան հաստատուած հրեայ ընտանիքներուն թիւը մեզի կու գայ Խորենացիի եւ Բուզանդի տուեալներէն, որոնք խիստ չափազանցուած են: Հրէական համայնագիտարանը եւս գերեզմարուած հրեայ ընտանիքներուն թիւի Խորենացիի եւ Բուզանդի տուեալները խիստ չափազանցուած կը գտնէ¹⁵:

Ժաք Տը Մորկան Բագրատունի տոհմը իբրեւ զուտ հին հայկական տոհմ մը ըլլալը կ'ընդունի, «այլապէս,— կ'ըսէ ան,— հայ թագաւոր մը հինգ դարեր յետոյ չէ որ անոր ազնուականի տիտղոս պիտի չնորհէր Հայաստանի թագաւոր հռչակուելու համար»¹⁶:

Բագրատունիներու անկումով, ԺԱ. դարու կէսին Հայաստան իր անկախութիւնը կը կորսնցնէ, եւ քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ Ռուբէն իշխան իր հետեւորդներով Կիլիկիոյ մէջ կը հաստատէ Կիլիկիոյ Հայկական պետութիւնը:

Սուլանթ—Պոտէն կարգ մը տեղեկութիւններ ալ կը հաղորդէ ասորիներու, նեստորականներու եւ քաղղէացիներու մասին, որոնք մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը Փոքր Ասիոյ հարաւ—արեւելեան նահանգներուն մէջ զգալի թիւ մը ունէին եւ 1915—1916 տարիներուն Հայկական Յեղասպանութեան ժամանակ անլուր հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթակայ ըլլալով գրեթէ իրենց գոյութեան վերջ տրուեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ:

Տեղեկագրի հեղինակային կամ նախարարութեան ծանօթագրութիւնները կու տանք շեղագիր, բնագրային հարազատութեամբ, ֆրանսերէն:

Henry Soulange-Bodin
à (Monsieur Guizot)

Renseignements sur les populations chrétiennes de l'Arménie, du Kurdistan et de la Perse

Les populations chrétiennes de l'Arménie, du Kurdistan et de la Perse sont:

Les Arméniens schismatiques, les Arméniens catholiques, les Nestoriens, les Chaldéens, les Jacobites, les Syriens.

Arméniens schismatiques: Les Arméniens schismatiques sont très nombreux dans le Pachalik d'Erzeroum;¹⁷ on en trouve dans toutes les villes et dans la plupart du village. A Erzeroum on compte 950 familles. Un document officiel publié par la Russie en 1841 donne les chiffres suivants pour les provinces transcaucasiennes:

Géorgie...	105.567 âmes,
Province d'Erivan ...	113.227 âmes,
Karabagh...	62.287 âmes,
Chyrgan...	12.847 âmes,

En Perse, Ispahan renferme 700 familles dont l'établissement date de Schah Abbas le Grand,¹⁸ à Tauris 350. A Téhéran et dans les autres parties de la Perse on n'en compte qu'un nombre peu important.

Dans le Kurdistan on en rencontre surtout à Mouch, Van, Bitlis, et Diarbékir.

Ils sont divisés en deux sectes ayant chacune un Catholicos distinct, celui d'Etchmiadzin, celui d'Ak[h]tamar. Etchmiadzin est un vaste couvent situé près d'Erivan; le catholicos qui en porte le nom est élu par un synode assemblé par ordre de l'Empereur de Russie; son pouvoir spirituel s'étend sur les Arméniens de la Russie, sur ceux de la majeure partie de l'Empire Ottoman, de la Perse, de l'Afghanistan et des Indes.

Le titre de catholicos était dans l'origine une simple épithète ajoutée au titre d'Episcopos. Lorsque Constantin eut divisé l'Empire d'Orient en diocèses, les Patriarches d'Alexandrie et d'Antioche et les primates d'Ephèse, Héraclée et Césarée déléguèrent des catholicos à la tête des diverses branches de l'Eglise qui se trouvaient en dehors des limites de l'Empire. Ainsi le métropolitain de Perse et l'archevêque de Seleucie sont les premiers à porter ce titre en se reconnaissant dépendant du siège d'Antioche; c'est à leur exemple que plus tard les chefs de l'Eglise arménienne l'adoptèrent également.

Pendant longtemps la dignité de catholicos ne fut soumise à aucune règle fixe d'élection; pour être valable, le choix du clergé ou des principaux de la nation devait simplement être approuvé par le souverain étranger auquel les Arméniens se trouvaient soumis et en retour de cette approbation celui-ci recevait un tribut annuel. L'historien Arménien Chamchian rapporte qu'en 1058 notamment ce tribut était exactement payé à l'Empereur Isaac Comnène.¹⁹

Depuis les Sofis, jusqu'au commencement du siècle actuel ce furent les Rois de Perse qui prélevèrent ce droit. En 1810 le catholicos Ephraïm²⁰, lorsqu'il fut élevé au siège d'Etchmiadzin alla trouver l'Empereur de Russie²¹ et lui demanda sa protection afin de s'exempter de répondre aux réclamations du Schah. Il fut reçu avec bienveillance et revint entrer en fonction revêtu de la grande croix de l'Ordre de Sainte-Anne et d'ornements pontificaux qu'il devait à la munificence impériale. En 1822, pendant la guerre entre la Turquie et la Perse il trouvait un refuge sur le territoire russe jusqu'à ce que Etchmiadzin fut devenu définitivement une possession de la Russie.

L'incorporation d'Etchmiadzin à la Russie a servi les vues de l'Empereur qui voulait attirer dans la province du Caucase la population arménienne des provinces turques et persanes limitrophes. Outre les concessions de terre et les promesses de privilèges et de droits politiques, on leur fit valoir l'avantage d'une réunion plus étroite à leur chef spirituel. En 1838 on évaluait à 40.000 les Arméniens émigrés de la Perse²² et à 70.000 ceux de la Turquie.²³ La Russie a remplacé par un système régulier d'appointement les revenus de toute nature que recueillaient jadis le couvent et le catholicos d'Etchmiadzin. Les autres couvents de la province d'Erivan ont également été réorganisés et les enfants qui suivent les écoles sont tenus d'y apprendre le russe. En dédommagement un Ukase de l'Empereur a autorisé le catholicos à faire, comme par le passé, le miracle de Meïron, huile sacrée, qui attirait autre fois de nombreux pèlerins de la Perse et de la Turquie et qui était la principale source de richesse d'Etchmiadzin.

Le catholicos d'Ak[h]tamar n'est reconnu que dans le Kurdistan central et par une population peu nombreuse.²⁴ Il est électif. Ak[h]tamar est un îlot dans le lac de Van vers le sud-est.

Le siège d'Ak[h]tamar date de 1113. C'était l'époque de la domination des Croisés dans la Syrie et la Palestine et l'autorité du Pape avait repris de l'ascendant sur la communion orientale. Le catholicos d'Etchmiadzin s'étant soumis momentanément à la cour de Rome, un Arménien nommé David rallia autour de lui les compatriotes restés fidèles au schisme et se déclara catholicos d'Ak[h]tamar.²⁵

Il existe enfin un troisième catholicos: celui de Siz (sic),²⁶ près d'Adana; il est héréditaire et descend des rois d'Arménie.

Le patriarche arménien de Constantinople est complètement indépendant de ces catholicos; bien que son pouvoir spirituel relève de celui d'Etchmiadzin, il est à Constantinople comme le patriarche Grec et le Grand Rabbin des Juifs, le chef politique de sa nation.²⁷ Le gouvernement turc lui interdit de communiquer librement avec le catholicos d'Etchmiadzin.

Le clergé arménien schismatique se compose d'archevêques, d'évêques, de vartabets prêtres célibataires, qui seuls peuvent être promus aux grades supérieurs: de derders ou kéchiches, prêtres mariés ordonnés après leur mariage.

A quelques exceptions fort rares, le clergé est extrêmement ignorant et dissolu. Tiré de la lie du peuple, il abuse généralement du pouvoir qu'il a entre les mains, et se montre aussi arbitraire dans la communauté qu'il est rampant dans les rapports avec les autorités turques. Dans les affaires religieuses, inobservance de carême et autres infractions, le gain de cause ou l'absolution ne sont acquis qu'à prix d'argent. Cette ignorance et cette dépravation des Arméniens de ces contrées date de temps éloignés. Lorsque Sélim II réduisit l'Arménie au pouvoir des Turcs,²⁸ ses armes achevèrent de détruire les bibliothèques et les couvents où s'étaient réfugiés les débris de l'ancienne civilisation arménienne.

Les Arméniens schismatiques ont un grand nombre de couvents avec des dotations. Chaque église a des revenus qui proviennent de certaines taxes imposées sur la tête des chefs de famille. Plusieurs de ces couvents ont une grande réputation de sainteté; ils reçoivent des offrandes et envoient des vartabets quêter dans les pays lointains.

Les évêques perçoivent les revenus des terres dépendantes des couvents et prélèvent des droits plus ou moins considérables sur les ordinations et les divers sacrements de l'Eglise.

Dans le pachalik d'Erzeroum de même que dans le reste de la Turquie la population arménienne nomme les Kodja-bachis.²⁹ C'est au Kodja-bachis que les Pachas et gouverneurs s'adressent pour le paiement des impôts et les affaires de police. Les Kavass³⁰ ne peuvent visiter une maison arménienne pour un motif quelconque de police locale sans être accompagnés de l'un d'eux; ils recueillent les impôts dans les villes et les villages mais de telle manière, assure-t-on, qu'ils trouvent souvent à alimenter leur cupidité avant de verser leur récolte entre les mains des autorités turques.

Ce système de municipalité rend les Rayas³¹ esclaves de leurs Kodja-bachis et les soumet à une double oppression. On lui a attribué (Mr. Urquhart)³² la durée et le maintien de l'Empire Ottoman, ne peut-on pas aussi avec raison, et surtout dans cette partie de l'Asie Mineure, le considérer comme la première cause de l'appauvrissement et de la dégradation des Rayas?

Les Arméniens d'Erzeroum, de Mouch, Bitlis et Van, passent pour descendre des Juifs de la tribu de Ruben qui embrassèrent le christianisme sous l'un des premiers Rois d'Arménie. Le dernier de ces Princes qui se retira en France où il mourut,³³ appartenait à une famille de cette même tribu de Ruben.

Les Arméniens de ce pachalik ont en effet quelque chose de Juif dans la physionomie. Pendant la semaine sainte ils ont à Van un marché dans la cour de leurs églises. A Van également on voit les enfants se masquer à l'époque du carnaval. On suppose que ces coutumes viennent des anciens Israélites.

Arméniens catholiques: Les Arméniens catholiques datent dans ce pays de la fin du XVIIe siècle. Les premières conversions furent l'œuvre de la mission des Jésuites qui étaient venus s'établir à Erzeroum en 1688³⁴ munis de firmans dû à l'entremise de l'ambassade de France. L'évêque arménien de cette ville fut un des premiers qui passèrent au catholicisme.

Les Jésuites ne tardèrent pas à être persécutés, mais ayant de nouveau trouvé appui auprès de l'ambassadeur de France, ils étendirent leur succès à ce point qu'ils durent diviser la mission en deux branches: l'une portait le nom de Saint-Grégoire l'Illuminateur et embrassait les villes de Tortoum, Hassankaleh, Kars, Bayazit et 40 villages; l'autre avait pris le nom de Saint-Ignace et comprenait Ispir, Baïbourt, Ak[h]altisk[h]e, Trébizonde, Gumuchkhanéh et 27 villages. Chacune de ces villes contenait un nombre considérable de catholiques.

Aujourd'hui, les Arméniens catholiques sont très peu nombreux dans le pachalik d'Erzeroum; dans la province de Van il n'en existe pas; à Bitlis, il n'y a qu'une famille catholique; un prêtre de Mouch s'y rend pour elle deux ou trois fois par an; à Mouch on trouve quelques familles et dans les environs, quelques villages d'Arméniens catholiques; à Bayazit également.

Dans le pachalik de Kars et dans la petite province de Tchildir, ils sont plus nombreux que partout ailleurs. A Erzeroum, on en compte 300 seulement; à l'époque de la prise de cette ville par les Russes, ce chiffre s'élevait à 1600.

Aujourd'hui les Arméniens catholiques qui passèrent alors sur le territoire russe comptaient trouver une condition meilleure dans les Etats d'une puissance chrétienne. Ils ont peut-être à regretter aujourd'hui le joug musulman.

Le gouvernement russe a toléré il est vrai les prêtres qui les ont suivis dans l'émigration, mais il ne leur permet pas de communiquer avec leur supérieurs spirituels restés sur le territoire turc et il interdit soigneusement l'entrée des frontières russes à tout ecclésiastique catholique. En 1838, le Lazariste, M. Scafi qui accompagnait Mr. Boré³⁵ fut ainsi repoussé du sol russe par ordre du gouverneur de Tiflis.

Les Arméniens catholiques reconnaissent la suprématie et l'infaillibilité du Pape et sont gouvernés par l'Eglise romaine. Lors de leur réunion il leur fut accordé des privilèges de rite. Ils officient en langue

arménienne et ont conservé la liturgie et le missel arménien en presque totalité. Ils ont des prêtres célibataires et des prêtres mariés; la plupart des prêtres célibataires sont des élèves de la Propagande de Rome ou du couvent des Mékitaristes de Venise; aussi sont-ils plus instruits que les *vartabets* schismatiques. Cependant les élèves de ces deux écoles sont en guerre couverte et le peu de lumières qu'ils apportent en Orient, ils le consacrent à leur animosité.

Le patriarche nommé par le Saint-Siège ne s'occupe que des affaires spirituelles. La Porte en nomme un second pour les affaires de la nation. L'un et l'autre résident à Constantinople.

Les Arméniens catholiques sont de la même race et de la même origine que les Arméniens schismatiques. Dans ce *pachalik* ils sont généralement beaucoup plus pauvres que ces derniers. Leur système municipal est le même. A l'époque de leur persécution et de leur bannissement de Constantinople à Angora,³⁶ ils eurent aussi à souffrir dans l'Arménie et le Kurdistan. Ils n'oublient pas aujourd'hui qu'ils sont redevables de leur émancipation à la France³⁷ et que sans son intervention, ils n'auraient ni églises ni clergé.

Lorsque M. Goëpp³⁸ est arrivé à Erzeroum pour y établir le Consulat, une députation des principaux Arméniens catholiques est venue à sa rencontre avec l'évêque pour célébrer la venue dans cette ville d'un agent français. M. Goëpp ayant remarqué l'ostentation qu'ils mettaient à lui rendre honneur a profité de la circonstance pour les éclairer sur la nature de la protection accordée par la France dans le Levant à la religion catholique. En même temps, toutefois il a cru devoir solliciter au Ministère un secours pour l'Eglise catholique d'Erzeroum. A mon arrivée ici j'ai renouvelé cette demande. (La lettre de M. Goëpp est du 17 septembre 1843.³⁹ Celle que j'ai eu l'honneur d'adresser au Ministère au même sujet est du 28 avril 1844).

Les Arméniens catholiques seraient d'autant plus sensibles à une marque légère de la bienveillance de la France que leur Eglise contraste par sa pauvreté avec celle des Arméniens schismatiques, leurs plus grands ennemis auxquels la Russie veut et fait du bien.

Nestoriens: Les Nestoriens ne forment pas comme les Arméniens un corps de nation, mais simplement une secte chrétienne de 200.000 âmes au plus.⁴⁰ Ils sont répandus dans le Kurdistan, particulièrement dans les montagnes de la petite province de Thyari à l'est de Djulamerk, sur les confins de la Perse. On estime qu'ils sont au nombre de 30.000 âmes dans la province persane de Roumy;⁴¹ 500 dans celle de Salmas; 5.000 dans le *pachalik* de Van. Depuis 1828 un certain nombre de familles nestoriennes ont passé sur le territoire russe dans la province d'Erivan.

C'est en Perse et vers l'an 498 que la secte de Nestorius⁴² commença à prendre de l'importance. Souvent persécutée sous les Sassanides, elle fut en

faveur sous les Khalifes; plus nombreuse à cette époque (fin du VIIe siècle) que les autres sectes chrétiennes de l'Orient, elle s'était répandue dans les pays qui forment le royaume de Perse d'aujourd'hui, en Mésopotamie, en Arabie. Elle avait des évêques en Syrie, dans l'île de Chypre, et même dans l'île de Socotra à l'entrée de la mer Rouge. Seleucius⁴³ envoyait des évêques aux Nestoriens de Malabar⁴⁴ dans l'Indostan; on trouvait des églises nestorienne jusque dans la Transoxiane et à Kashgar. En Mongolie le Grand Khan des Tartares avait accepté un titre honorifique dans l'Eglise nestorienne.⁴⁵ Enfin les Jésuites ont constaté qu'il avait existé des églises nestorienne dans le nord de la Chine. La ruine de cette splendeur date des invasions de Timour⁴⁶ à la fin du XIVe et au commencement du XVe siècle.

Lorsqu'on parcourt les misérables villages habités par les Nestoriens, on à peine à croire à l'existence de cette école nestorienne si renommée, qui brilla en Orient du VIIe au XIe siècle, en Perse; à Bagdad où son université fut célèbre; en Egypte, puis en Espagne sous les rois Maures où ses systèmes de philosophie et de médecine restèrent jusqu'à la chute du trône de Grenade au XVe siècle le modèle des études et des écrits des Arabes éclairés.

Le clergé nestorien a pour chef un patriarche qui réside d'ordinaire au village de Diz, dans la province de Thyari, dépendant de Djulamerk. Les premières résidences des patriarches Nestoriens avaient été Ctésiphone⁴⁷ et Séleucius. Ensuite Bagdad, qu'ils abandonnèrent à la chute de l'Empire des Abbasides.⁴⁸ Depuis lors, 1258, le siège du patriarcat paraît avoir constamment varié jusqu'en 1559, époque à laquelle le patriarche Eliad⁴⁹ le fixa à Mossul. Les successeurs ont toujours résidé dans le voisinage de cette ville et aussi conservé son titre, Mar Eliad (Mar signifie Seigneur). Il ya quelques mois le patriarche actuel a quitté Diz pour se réfugier à Mossul. Les missionnaires américains étant venus s'établir à Thyari, en 1842,⁵⁰ le pacha de Mossul eut lieu de croire après un certain temps qu'ils y prêchaient l'indépendance et donna ordre au bey de Djulamerk de châtier les Nestoriens. Thyari fut dévasté et le patriarche contraint de se sauver à Mossul ainsi que les Américains qui y ont une mission.

Les évêques et les prêtres Nestoriens perçoivent la dîme sur les récoltes. La communion, le baptême, le mariage et les diverses cérémonies de l'église sont soumises à des droits. Les dignités épiscopales restent d'ordinaires dans les mêmes familles.

On a prétendu que les Nestoriens sont les anciens Assyriens. Ce qu'il y a de positif c'est que dans le Kurdistan ils sont désignés par le nom d'Assori. Selon d'autres, ils seraient de la même race que les Kurdes, qui les environnent, les Nestoriens ayant leur liturgie et les Kurdes leurs chansons sur les mêmes airs.

Les missionnaires américains ont crû voir en eux les descendants des 10 tribus perdues d'Israël. Ils pensent avoir retrouvé dans les coutumes et la langue des Nestoriens des preuves évidentes de leur origine juive.⁵¹

C'est parmi les Nestoriens, notamment à Roumi en Perse que les Américains sont parvenus à obtenir quelques succès. Ils y ont établi des écoles, mais ils n'ont pu le faire qu'en achetant par une pension annuelle, l'adhésion des évêques et en distribuant aux enfants une paire variée selon l'âge et la capacité de 1 Fr.25 à 5 Fr. par semaine.

Quant à notre mission des Lazaristes en Perse, je n'ai aucune information à transmettre sur son compte. Le comte de Sartiges⁵² doit tenir le Ministère au courant de son sort et des suites de la persécution que la malveillance russe est accusée de lui avoir suscitée.

Chaldéens: Les Chaldéens ne sont autres que des Nestoriens convertis à la religion romaine. C'est de 1681 que date la formation de cette secte. Le métropolitain Nestorien de Diarbékir,⁵³ à la suite d'un dissentiment avec le patriarche fit scission et se fit reconnaître par le pape Innocent XI⁵⁴ comme patriarche d'un nouveau corps de chrétiens convertis au catholicisme sous le nom de Chaldéens.⁵⁵

On les rencontre surtout dans les pachaliks de Diarbékir, Mossoul, et Bagdad. En Perse, il y en a très peu, dans les provinces de Roumi et de Salmas on en compte environ 1.500. Quelques familles ont passé l'Araxe et habitent le village de Charour, province d'Erivan. Il n'y en a pas dans le pachalik d'Erzeroum.

Les Chaldéens ont un patriarche ayant pour titre patriarche de Babylone pour la nation chaldéenne. Il peut résider soit à Bagdad soit à Mossul. Les revenus de ces archevêchés sont affectés à son entretien par la cour de Rome. Le patriarche actuel Nicolo Isaïa di Giacobbe⁵⁶ est natif de Kosrova (province de Salmas). Il est ancien élève de la Propagande de Rome. Sa qualité de Chaldéen l'avait fait désigner par Napoléon pour l'étude de l'astronomie. Le premier patriarche chaldéen portait le nom de Youssouf; ses successeurs l'ont conservé avec le titre de Mar.⁵⁷

Les Chaldéens ont des archevêques, des évêques, des prêtres célibataires et des prêtres mariés, des couvents d'homme et de femmes. Plusieurs de leur prêtres sont sortis de la Propagande; outre le patriarche on cite encore l'archevêque de Djezirèh. La Propagation de la Foi de Lyon donne une subvention aux évêques chaldéens. Elle n'en a pas, jusqu'à présent, accordé aux Arméniens catholiques. Les Chaldéens de même que les Nestoriens passent pour être une population dépravée ne s'occupant ni d'arts ni de métiers, rarement de commerce, vivant des produits de ses troupeaux et d'une agriculture encore dans l'enfance.

On trouve des Chaldéens dans les Indes Orientales. Je n'ai pu me procurer de renseignements sur l'époque de cette émigration.⁵⁸

Jacobites ou Syriens: Le fondateur de la secte des Jacobites fut Jacob Zanzali,⁵⁹ surnommé Bardai,⁶⁰ disciple de Sévère et évêque d'Edesse, mort en 578. Les Jacobites n'admettent qu'une seule nature en J[esus] C[hrist] et faisaient, pour cette raison partis des monophysites, hérétiques fameux pendant les premiers siècles de l'Eglise.

Les Syriens sont des Jacobites convertis à la religion romaine. Mardin est le centre des populations Jacobites; on estime que cette ville renferme 3.000 familles dont 400 Jacobites et 250 Syriens. Les Syriens ont une église qui n'est pas ancienne et a été construite comme dépendance de la maison de l'évêque sous le nom de lieu de prière, terme de convenance qu'a l'usage d'employer la Porte afin de n'avoir pas à autoriser l'érection d'une église sur un emplacement qui n'a pas encore servi à cet usage. Les Jacobites ont plusieurs églises à Mardin et trois de leurs évêques résident dans un monastère des environs qui passe pour renfermer une bibliothèque nombreuse. Outre les 400 familles Jacobites qu'elle renferme, Mardin peut être considéré comme le point le plus rapproché de communication avec les 25 ou 30 mille âmes de cette même secte qui habitent les montagnes Karadgia, sans compter 6 ou 7 autres mille dans les plaines de Sindjar. Les Jacobites de Mossul, Diarbékir, Kharpout et Ourfa environ 10.000 se trouvent aussi en rapports faciles avec Mardin.

Le nombre des Syriens dans la même cercle s'élève à 2.500. Ce fut en Syrie que le prosélytisme catholique commença son œuvre sur l'Eglise jacobite. Il ne prit d'extension que lorsque le patriarche jacobite d'Alep⁶¹ eut suivi l'exemple de celui des Nestoriens et fut passé comme lui à la religion romaine au commencement du siècle dernier. Le Saint-Siège fit prendre alors aux nouveaux convertis le nom de Syriens comme étant celui de leur nationalité primitive, de même qu'il avait donné le nom de Chaldéen aux Nestoriens devenus catholiques.

En 1836, si j'ai été bien informé, l'ambassadeur de France obtint de la Porte un firman qui reconnaît les Syriens comme formant un corps de nation distinct et leur accorde des droits et des privilèges.⁶² Cet événement donna une nouvelle impulsion aux conversions et à son arrivée à Mossul, Mutran Isai, ancien évêque jacobite qui venait d'abjurer à Rome ses anciennes croyances, trouva un nombre à peu près égal de Jacobites primitifs et de Jacobites convertis ou Syriens. Déjà la possession des églises était devenue un sujet de contestation et de querelle; Les Jacobites voulaient en refuser l'entrée aux Syriens, se basant sur ce qu'elles avaient été construites et fondées comme églises du rite jacobite. Les Syriens de leur côté demandaient qu'on les divisât. Un arrangement en vertu duquel les deux sectes devaient avoir des heures différentes pour le culte fut bientôt violé et ce ne fut qu'en vertu d'un nouveau

firman également dû à l'ambassade de France que les Eglises durent être séparées en deux par une muraille ce qui fut exécuté dans le courant de 1837. Il paraît que l'effet de cette mesure fut de disposer ouvertement les autorités turques en faveur des Syriens tandis que les Jacobites crurent avoir pour ennemi une nation dont ils avaient entendu parler comme de l'une des plus puissante du Frenkistan.⁶³

Le premier firman qui reconnaissait le patriarche d'Alep comme le chef des Syriens avait laissé les Jacobites sans patriarche; l'évêque de Mardin fut choisi pour être élevé à cette dignité et le siège en fut fixé à Mardin également. La plupart des Syriens ne sauraient rendre compte du changement que leurs croyances ont subi en passant à la religion romaine. L'évêque de Mossoul confiait à un voyageur qui se trouvait en cette ville, il y a six ans, que l'instrument le plus efficace de conversion avait été le firman obtenu à Constantinople par l'ambassade de France. Le renommée de l'Eglise de Rome avait excité chez ces populations l'idée qu'en se plaçant sous son égide, elles vivraient désormais en toute sécurité sous le gouvernement des pachas. Elles s'imaginaient surtout qu'elles allaient jouir aussitôt de tous les privilèges des francs et que, protégés par un ambassadeur et des consuls étrangers comme sujets d'une Eglise puissante, leur condition devait nécessairement s'améliorer. Un Syrien est arrivé dernièrement à Erzeroum, venant de Mossoul. Il s'était converti peu de temps avant son départ; il s'est présenté à moi en cette qualité de catholique qui lui avait valu une lettre de recommandation officielle de Mr. Botta⁶⁴ et n'a pas tardé à me demander mon intervention dans une affaire de douane, se regardant déjà comme à moitié français.

Ce n'est pas sans difficulté qu'on peut faire comprendre aux populations chrétienne de cette partie de la Turquie dans quelles bornes étroites est restreinte la protection que leurs espérances et leurs besoins se plaisent à exagérer.

1. Նախորդ դարու Ա. կիսուն լոյս տեսնող կարեւորագոյն վկայութիւններու կարգին կարելի է յիշել A. Dupré, *Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809 en traversant l'Anatolie et la Mésopotamie*, Paris. 1819, 2 vols. եւ J. McDonald Kinneir, *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kurdistan dans les années 1813 et 1814*, Paris, 1818, 2 vols.:
2. **Հայկազեան Հայագիրական Հանդէսի** ԺԲ. եւ ԺԳ. հատորներուն մէջ հրատարակուած անգլիացի եւ ֆրանսացի հիւպատոսներու երկար տեղեկագրերը լոյս կը սփռեն մախորդ դարուն Հայկական բարձրասանդակի ընդհանուր կացութեան վրայ:
3. Տեղեկագիրը պահուած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց մախարարութեան դիւանը, ֆոնս՝ Mémoires et Documents, Turquie, հատոր 40:
4. Բաղկերանի ժողովը Յիսուսի անձին մէջ երկու բնութիւն ճանչցած էր՝ Աստուածայինը եւ մարդկայինը, իրարմէ անջատաբար: Մինչ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին կը ճանչնար մէկ բնութիւն, որ իր մէջ կը մարմնացնէր թէ՛ Աստուածայինը եւ թէ՛ մարդկայինը: Տես՝ M. Ormanian, *l'Eglise arménienne*, Beyrouth, 2e édition, 1954, էջ 54–57:
5. Հռոմի՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցիին մօտ կատարած ամենահետաքրքրական փորձերէն մին անտարակոյս 1888ին Պապ Լեւոն ԺԳ-ի կոնդակն է, որ Ս. Էջմիածինը կը հրաւիրէր մայր փարախին միանալու: Այս հրաւերը խիստ ընդդիմութեան համդիպեցաւ երբ կոնդակը Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցիներուն մէջ 8 Օգոստոս 1888ին կարդացուեցաւ: Տես՝ Սաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Գ. հատոր, Երուսաղէմ, 1927, էջ 4612:
6. Օրմանեան, էջ 4500: Հ. Ս. Պօղոսեան, *Զէյրունի ապսպարութիւնը*, Երեւան, 1969, էջ 223–227: Յ. ճ. Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, Գ. հատոր, Անթիլիաս, 1987, էջ 280–284:
7. Leon Arpee, *A Century of Armenian Protestantism 1846-1946*, New York, 1946: Vahan H. Tootikian, *The Armenian Evangelical Church*, Detroit, 1982: Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien*, Göttingen, 1989:
8. *Documents diplomatiques. Conférence de Constantinople*, Paris, 1877, էջ 135: *Accounts & Papers, Turkey* (1877), Vol. XCI, էջ 359:
9. *Salname-i Vilâyeti Erzurum*, Istanbul, 1288[1871], էջ 140–142:
10. Պօղոս Վրդ. Նաթանեան, *Արքայութեան Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճազի, Ճապաղ Չորի եւ Երզնկայու*, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 40–42, 160–162:
11. N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, Paris, 1946, էջ 311:
12. Eugène Boré, *L'Arménie*, Paris, 1839, էջ 73:
13. Arthur Koestler, *La Treizième tribu*, Paris, 1976, էջ 226:
14. Adontz, էջ 285:
15. *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, 4e empression, 1978, էջ 474. մտն՝ H. Thorossian, *Histoire de l'Arménie et du peuple arménien*, Paris, 1957, էջ 15:
16. Jacques de Morgan, *Histoire d'Arménie*, Paris, 1919, էջ 129:
17. Երզրումի մահանգ, որ մինչեւ Սուլթան Մահմուտ Բ-ի (1808–1839) գահակալութեան առաջին տարիները *Էրմենիսքան Էլայէթի* (Հայաստանի Նահանգ) անունը կը կրէր եւ կը բաղկանար Էրզրումի, Հեքքիարի/Տիգրանակերտի, Մուշ/Խարբերդի եւ Վանի մահանգներէն:

18. Պարսկական եւ Օսմանեան կայսրութեանց միջեւ 1603 թուի պատերազմի ընթացքին, Շահ Աբբաս շուրջ 40,000 հայեր Նախիջեւանի շրջանէն բռնի Պարսկաստան փոխադրեց: Ասոնցմէ շատեր Սպահանի մերձակայ շրջան մը հաստատուեցան, որ իրենց հին բնակավայրին անունով Նոր Չուղայ քաղաքը կերտեցին:
19. Բիւզանդիոսի կայսր, որ իշխեց 1057–1059:
20. Եփրեմ Կաթողիկոս Չորագեղցի, Ռուսաստանի եւ Աստրախանի Հայոց առաջնորդ՝ 1801–1809 եւ ապա Էջմիածնի Կաթողիկոս՝ 1809–1830:
21. Ալեմարկոսիւնը կ'երթայ Նիքոլայ Ա. ցարին (1796–1855):
22. 1827–1828 Ռուս–պարսկական պատերազմէն յետոյ, շուրջ 40,000 հայեր Պարսկաստանէն Արաքս գետի հիւսիսային շրջանը գաղթեցին:
23. Էրզրումի նահանգէն տեղի ունեցած այս արտագաղթը 1828–1829 ռուս–թուրք պատերազմէն յետոյ եղաւ:
24. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան իրական կառավարութիւնը միայն Վասպուրական նահանգի մէկ մասին վրայ ի գոյու էր:
25. Աղթամարի առաջին Կաթողիկոսը եղաւ Դաւիթ Ա., որ գահակալեց 1113–1165:
26. Միսի կաթողիկոսութիւնը 1441ին հիմնուեցաւ եւ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմ:
27. Օսմանեան սուլթանները Պոլսոյ պատրիարքարանը հիմնելով ուղեցին նաեւ իրենց հպատակ հայ ժողովուրդը անջատել ազդեցութենէն Էջմիածնի կաթողիկոսութեան, որ մինչեւ 1828 թուականը Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ կը գտնուէր:
28. Սուլթան Մելիմ Ա.ի (1512–1520) օրով է որ Արեւմտահայաստանի գաւառներու գրաւումը ամբողջացաւ: Այնուհետեւ, ամբողջ երեք դարեր, Հայաստան երկու մահմետական տէրութիւններու (Օսմանեան եւ Պարսկական) միջեւ բաժնուած մնաց:
29. Ամէն մէկ աւանի համար նշանակուած *զոնա-պաշտ*ները իրենց կրօնակիցներուն ներկայացուցիչներն էին իշխանութեան առջեւ: Անոնք ոչ միայն իրենց կրօնակիցներուն հարկերը կը հաւաքէին, այլ նաեւ պատասխանատու էին անոնց աշխարհիկ կեանքի գործունէութեան:
30. *Գաւառ* կը կոչուէին դեսպանատներու եւ հիւպատոսարաններու ծառաները:
31. Արաբերէն բառ որ «hou» կը նշանակէ: Օսմանեան տէրութեան ոչ–իսլամ ժողովուրդները այսպէս կը կոչուէին:
32. Տէյվիտ Ուրբուհար (1805–1877) անգլիացի դիւանագետ, որ ԺԹ. դարու առաջին կիսուն երկու անգամ պաշտօնով Պոլիս գտնուած է:
33. Խօսքը կը վերաբերի Կիլիկիոյ վերջին թագաւոր Լեւոն Զ.ին (1374–1375) որ 1393ին Փարիզ մեռաւ:
34. Էրզրումի մէջ Յիսուսեան միաբանութեան առաջին կայանը 1688ին հիմնուեցաւ՝ միսիոնարներ Ռոշի եւ Վիլլոթի կողմէ:
35. Էօթէն Պորէ՝ արեւելագէտ, Լազարեան միաբանութեան անդամ, ծանօթ է Արեւելքի եւ Հայաստանի վերաբերեալ քանի մը աշխատութիւններով:
36. Սուլթան Մահմուտ Բ.ի (1808–1839) գահակալութեան օրով, 1828ի սկիզբը Պոլսոյ հայ կաթողիկէ համայնքէն շուրջ 20,000 հոգի Անգարա արտորուեցան:
37. 1831ին, Ֆրանսայի Պոլսոյ դեսպան գորավար Կիլլըմինոյի (Guilleminot) միջամտութեան ընթացք տալով, Սուլթան Մահմուտ Բ. իր կայսրութեան կաթողիկէ համայնքին «անջատ» միլլէթի իրաւունքը ճանչցաւ եւ արտրեւալներուն վերադարձի արտօնութիւն տրուեցաւ:
38. Թեոտոր Կէօփ՝ Ֆրանսայի Էրզրումի առաջին հիւպատոս, որ պաշտօնավարեց 1843 Յունիս – 1844 Յուլիս շրջանին:
39. Կէօփ իր նամակին մէջ կը տեղեկացնէ թէ «Օսմանեան տէրութիւնը կաթողիկէ հա-

- մայնքին «անջատ» ազգութեան իրատունք ճանչնալով, Էրզրումի կաթողիկէ առաջնորդը կը յուսայ այստիւտեւ ֆրանսական կառավարութեան բացառիկ իրաւունքեան առարկայ ըլլալ: Կէօփ կաթողիկէ առաջնորդին դիտել կու տայ թէ, «Ֆրանսա միմիայն անոնց կրօնական ազատութիւնը ապահոված է, մինչ իրաւական գետնի վրայ միշտ Էրզրումի կառավարիչին իշխանութեան եւ իրահանգներուն ենթակայ են»:
40. Նեստորականներու մասին տե՛ս նաեւ Էրզրումի Անգլիացի հիւպատոս Թէյլլըրի 18 Մարտ 1869 թուակիր տեղեկագիրը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, ԺԲ, 1992, էջ 201–203:
  41. Խնդրոյ առարկայ պարսկական նահանգը Ուրմիան է որ մանաւանդ Համաշխարհային Առաջին պատերազմին, Եղեռնէն փախստականներու ապաստան եղաւ:
  42. L'hérésie de Nestorius, patriarche de Constantinople, fut condamnée par le Concile de Rome en 430 et par le Concile général d'Ephèse en 431. Elle consistait en ce point que le verbe ne s'est point fait homme en prenant de la Vierge la nature humaine mais qu'il est descendu sur l'homme né d'elle; qu'elle a enfanté le temple de Dieu et non pas celui qui a habité le temple.
  43. Միջագետքի Մելիկեան բազաւորութիւնը, որ յետոյ Բիւզանդիոնի տիրապետութեան ենթարկուեցաւ:
  44. Հնդկաստանի հարաւ–արեւմտեան շրջանը:
  45. ԺԳ. դարուն, Մոնկոլ իշխանութիւնները նեստորական միսիոնարներու հանդէպ մեծ լայնախոհութիւն ցոյց տուին:
  46. Լենկթիմուր (1336–1405) մոնկոլ աշխարհակալ, որ իր աներիչ արշաւանքներով հռչակատը եղաւ:
  47. Պաղտատի հարաւ–արեւելքը, պատմական քաղաք մը:
  48. Աբբասեան խալիֆայութիւնը Օմայատներու անկումէն յետոյ՝ 750 թուականին կը սկսի եւ վերջ կը գտնէ 1258ին: Իշխանութեան մայրաքաղաքն էր Պաղտատ:
  49. Նեստորականներու Եղիա Ջ.ի պատրիարքութիւնը տեսց 1558էն մինչեւ 1576:
  50. Ամերիկացի բողոքական միսիոնարներու հայոց մօտ գործունէութիւնը Պոլտոյ մէջ 1831ին սկսաւ, իսկ գաւառներու մէջ՝ 1836ին:
  51. *The Nestorians; or, The lost tribes: containing evidence of their identity; [an account of their manners, customs, and ceremonies; together with sketches of travel in ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia; and illustrations of Scripture prophecy];* by Dr. [Asahel] Grant. [London, J. Murray, 1841]:
  52. Կոմս տը Սարթիժ՝ Ֆրանսայի Պարսկաստանի դեսպան:
  53. Բաղդէացիներու պատրիարքական աթոռը թափուր մնացած ըլլալով, Տիգրանակերտի եպիսկոպոս Ժոզէֆ, Հռոմի Պապին կողմէ 1681ին պատրիարք օծուեցաւ, բայց պարտաւորուեցաւ հրաժարիլ 1686ին:
  54. Հռոմի Պապը, որ գահակալեց 1676–1689:
  55. On donne souvent et à tort le nom de Chaldéens aux Nestoriens.
  56. Եպիսկոպոս Նիքոլայ Ա. Բաղդէացիներու պատրիարք դարձաւ 1840–1847:
  57. Արեւելքի քրիստոնէայ եկեղեցականներու տրուած տիտղոս մը, որ «Տէր» կը նշանակէ:
  58. Ce n'est pas une émigration. Les Chaldéens de Malabar sont des Nestoriens convertis lors de la conquête des Portugais.
  59. Ժաքոպիթ (Յակոբիկեան) աղանդի հիմնադիր Ժաքոպ Չանգալիի կենանքին եւ գործունէութեան մասին տե՛ս Jean Pierre Valognes, *Vie et mort des Chrétiens d'Orient*, Paris, 1994, էջ 339–341:
  60. Bardai ou Nardai.

61. Եպիսկոպոս Անտրէ Արիճան, որ 1662ին Օսմանեան տէրութեան կողմէ պատրիարք ճանչցուեցաւ. տես՝ Jean Valognes, էջ 343:
62. Արեւելքի քրիստոնէայ համայնքները նախ Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ պատրիարքարանին ենթակայ եղան: 1844ին, Օսմանեան կառավարութիւնը ֆրանսական դեսպանին միջամտութեան տեղի տալով, կաթողիկէ իւրաքանչիւր համայնքի կատարեալ անկախութիւն տուաւ:
63. Կը նշանակէ ֆրանկներու՝ երոպացիներու, երկիր:
64. Փոլ-Էմիլ Պոթա՝ Ֆրանսայի Մուսուլի հիւպատոս, 1841-1848:

UNPUBLISHED MATERIAL ABOUT
MID-NINETEENTH CENTURY CHRISTIAN NATIONS OF
ARMENIA, KURDISTAN & IRAN
(Summary)

ARTHUR BEYLERIAN

Asia Minor has been of strategic importance for East-West trade relations, for many centuries. As of the early-sixteenth century, Britain, France and Holland established consulates in some of the major cities of Asia Minor, including Smyrna, Aleppo and Alexandretta. Due to the rivalries between Russia and the European colonizing states, there was a serious attempt to make use of the strategic location of Western Armenian districts. Thus were the established the first consulates in the Anatolian hinterland.

This material is a preliminary report of the French consul of Erzeroum, Henri Soulange-Bodin, to the French foreign ministry. The French consulate in Erzeroum was inaugurated in 1843. Soulange Bodin had replaced the first French consul there in 1844. In his descriptive report, Soulange-Bodin gives numerical details regarding the Christian nations of the region enclosed between Kurdistan, Armenia and Iran. He paints a thorough picture of the number of the different Armenian sects, --the catholics, the protestant and the Orthodox Armenians-- through his survey of past history as well as through numerical data about the other Christian nations. He highlights their hardships and their way of life under Ottoman rule.